

Krystyna Margańska

OBOCZNOŚĆ *KROSTA* : *CHROSTA* W JĘZYKU POLSKIM

Polszczyźnie literackiej i większości gwar znany jest wyraz *krosta*. *Chrosta* natomiast pojawia się przede wszystkim w Małopolsce i występuje na terenie następujących województw: krakowskiego w powiatach: Dąbrowa Tarnowska, Brzesko, Bochnia, Myślenice, Kraków, Miechów, Chrzanów, Wadowice, Sucha Beskidzka, Żywiec, Nowy Targ, w południowej Kielecczyźnie: Kazimierza Wielka, Opatów, zachodniej Rzeszowszczyźnie: Dębica, Mielec, Tarnobrzeg, Kolbuszowa, Rzeszów i na Śląsku: Rybnik, Cieszyn, Lubliniec, Olesno. Sporadycznie poświadczona została poza tym koło Rawicza, Konina, Łęczycy, Ostrołęki, Wągrowca i Tczewa¹. W Małopolsce forma z *ch* tak się upowszechniła, że nawet niektórzy wykształceni ludzie tracą poczucie jej gwarowości i skłonni są uważać ją za poprawną zaliczając tę drugą formę z *k* do gwarowych. Rozważania niniejsze mają na celu omówienie tych obocznych postaci wyrazowych.

Przyjrzyjmy się danym słownikowym. *Słownik języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego² zamieszcza jedynie hasło *krosta*, które ma tutaj aż trzy znaczenia: 1. 'wykwit na skórze zawierający ropę'. Pod tym znaczeniem zamieszczono także związek wyrazowy *czarna krosta*, co oznacza: a) 'dżumę (morową zarazę)', b) 'zaraźliwą chorobę bydła przechodzącą też na ludzi'. 2. Drugim jest znaczenie gwarowe, występuje tylko w l. mn. i oznacza 'ospę'. 3. Znaczenie trzecie znane jest zapewne w wąskim kręgu odbiorców interesujących się dziedziną techniki; *krosta* jest to 'wada odlewu, zanieczyszczenie odlewu żużlem'. W *Słowniku warszawskim*³ oprócz dwu pierwszych znaczeń wymienionych przez Słownik Doroszewskiego występują jeszcze inne, gwarowe, odpowiadające dokładnie znaczeniom wyrazu *krosta*, które znajdujemy w *Słowniku gwar polskich* Jana Karłowicza (zob. niżej). Linde⁴ notuje tylko *kroste*, które to hasło

¹ Na podstawie kartoteki Pracowni Słownika i Atlasu Gwar Polskich Zakładu Językoznawstwa PAN w Krakowie. (Szczegóły na załączonej mapce).

² *Słownik języka polskiego*. Red. nac. W. Doroszewski, t. III, H—K, Warszawa 1961.

³ *Słownik języka polskiego* pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. III, H—M, Warszawa 1902.

⁴ S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. II, G—L, Lwów 1855.

znaczy 'morówka czyli morowa czarna krosta, ospa, krosta świerzbica'. Wyraz *krosta* znajdujemy również u Trotza⁵, Knapskiego⁶, Mączyńskiego⁷. Najstarsze zapisy tegoż wyrazu zawiera *Słownik staropolski*⁸. Według Słownika M. Arcta⁹ z 1929 r. *krosty* to też 'szkarlatyna'. J. Karłowicz w *Słowniku gwar polskich*¹⁰ dokonał rozróżnienia *krosta* || *chrosta* i dla *chrosty* podał przykład z O. Kolberga, Poznańskie: „W czasie tych chróst morowych ... wszyscy wymarli“. Dalsze znaczenia odnoszą się do formy *krosta*, a więc *krosta* = 'świerzba'; *krosia* = 'paździerze odpadające przy międleniu konopi i lnu'; *krosta wodna* = 'nazwa rośliny wodnej narwiańskiej'.

S. Szober w *Słowniku poprawnej polszczyzny*¹¹ opowiada się za formą *krosta*, tak samo Słoński, autor *Słownika polskich błędów językowych*¹² oraz autorzy *Poradnika gramatycznego* H. Gaertner, A. Passendorfer i W. Kochański¹³. A więc współczesna kulturalna polszczyzna nie dopuszcza postaci *chrosta*. Formy tej nie znajdujemy również w słownikach historycznych języka polskiego. Tylko w *Słowniku polszczyzny XVI w.*¹⁴ zanotowano hasło *chrosta* z odnośnikiem cf. *krosta*. Jednak wyraz *chrosta* nie został poświadczony w tekstach XVI-wiecznych, występuje jedynie utworzony od niego przymiotnik *chrostawy* w *Epistomium* z 1583 r. M. Czechowicza, urodzonego w Zbąszyniu.

Jak widzimy, wyraz *chrosta* posiada słabą dokumentację w historii języka polskiego, jednak jego geografia i pośredni dowód istnienia w XVI w. wskazuje, że nie jest on późną regionalną innowacją.

Nasuwa się z kolei pytanie, czy oboczność fonetyczna *krosta* || *chrosta* jest cechą charakterystyczną języka polskiego, czy też występuje w innych językach słowiańskich? Wyczerpującą odpowiedź na to pytanie daje

⁵ M. A. Trotz, *Nowy dykcyjonarz, to jest Mownik polsko-francusko-niemiecki z przydatkiem przysłów polocznych, przestróg gramatycznych i inszym naukom przyzwoitych wyrazów*, Lipsk 1764.

⁶ G. Knapski (Cnapius), *Thesaurus polono-latino-graecus*, Kraków 1643.

⁷ J. Mączyński, *Lexicon Latino-Polonicum ex optimis Latinae linguae scriptoribus concinnatum*, Regiomonti Borussiae 1564; *Wyrazy polskie w Słowniku łacińsko-polskim Jana Mączyńskiego. (Lexicon Latino-Polonicum...)*, Regiomonti 1564). Oprac. W. Kuraszkiwicz. Cz. I, A—O, Wrocław—Warszawa—Kraków 1962. Biblioteka Pisarzy Polskich. B. 12.

⁸ *Słownik staropolski*. Red. nac. S. Urbańczyk, t. III, I—K, Wrocław—Kraków—Warszawa 1960—1962.

⁹ M. Arct, *Ilustrowany słownik języka polskiego*, wyd. 3, Warszawa 1929.

¹⁰ J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. II, F—K, Kraków 1901.

¹¹ S. Szober, *Słownik poprawnej polszczyzny*, wyd. 4, Warszawa 1963.

¹² S. Słoński, *Słownik polskich błędów językowych*, Warszawa 1947.

¹³ H. Gaertner, A. Passendorfer, W. Kochański, *Poradnik gramatyczny*, Warszawa 1961.

¹⁴ *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Komitet red.: ... M. R. Mayenowa..., t. III *By-, Cyz-*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968.

Słownik etymologiczny języka polskiego Fr. Sławskiego¹⁵. Oto jak przedstawiają się słowiańskie odpowiedniki tego wyrazu. W języku czeskim występują obie formy: *chrásta* : *chrasta*, w staroczeskim też *krásta* i oznaczają 'parchy, strupy, krosty, świerzby', podobnie też w słowackim; w łużyckim wyraz ten nie jest znany, a w połabskim poświadczona została tylko odmiana *chorstvoi*, co oznacza 'parchy'. W rosyjskim mamy tylko wyraz *korósta* (gw. *koróstva*), który oznacza 'świerzby, krosty', a u Dala także rośliny (lulek i driakiew). Podobne znaczenie posiada białoruska *karósta* i ukraińska *korósta*. W językach południowosłowiańskich stwierdzamy: w serbochorwackim *krästa* dial. też *hrästa* oznacza 'strup, krosta, świerzby, parch' (dial. też 'choroba drzew'), dawniej 'trać', występująca także w liczbie mnogiej *kräste* oznacza 'ospę'. W słoweńskim znana jest *krásta* (dial. też *hrásta*) w znaczeniu 'strup', liczba mnoga *kraste* znaczy 'parchy'. W bułgarskim *krásta* to 'świerzby, parch', przenośnie natomiast 'nałóg, narów', macedońska forma *krasta* występuje w tym samym znaczeniu.

Jak więc widzimy, *ch* nagłosowe pojawia się nie tylko w języku polskim, lecz także w kilku językach słowiańskich, a mianowicie: w czeskim, słowackim, serbochorwackim i słoweńskim. Należy tu podkreślić, że obecnie na gruncie języka słowackiego *chrasta* jest formą literacką, *krasta* natomiast jest postacią dialektyczną. Podobnie w języku czeskim, gdzie współcześnie znana jest tylko *chrasta* i dialektyczna *chrásta*. Formą staroczeską była *chrásta* obok *krásta*. Wszystkie jednak obecne formy, i polskie, i czeskie, i słowackie, i inne słowiańskie miały swój pierwowzór w prasłowiańskiej postaci **korsta* (od *kort-* 'ciąć') 'twarda wierzchnia warstwa np. rany, wrzodu, strup, nierówność, chropowatość skóry, wyprysk na skórze', który zestawia się z odpowiednikami indoeuropejskimi: „litewskim *karšti karšiù* 'czochrać, skubać wełnę, len, międląc; czyścić zgrzeblę konia' (...), łot. *karst kāršu*: *kārsu* 'czesać wełnę, gręplować', łac. *carro -ere* 'gręplować' (por. pol. dial. *krosta* 'paździerze odpadające przy międleniu lnu', Karłowicz SGP II 482: Chełmskie); niem. *ver-harschen* 'zasklepiać się, zaskorupieć (o ranie)', *harsch* 'chropowaty, twardy', dial. *harsch* 'skorupa na śniegu, wierzchnia zlodowaciała warstwa śniegu', może i stind. *kašati* 'ociera, drapie, swędzi, świerzbi' (...)“¹⁶. Widzimy więc, że postać z nagłosowym *ch* jest wtórna¹⁷, a jej zasięg geograficzny dowodzi, że jest innowacją zachodniosłowiańskiej grupy językowej.

Nasuwa się pytanie, jak doszło do powstania oboczności *k* : *ch* w tym wyrazie? W polskiej literaturze językoznawczej nie zajmowano się wprowadzie szczegółowo tym wyrazem, przytacza się go jednak zwykle przy oma-

¹⁵ Wszystkie odpowiednie innosłowiańskie formy wyrazu *krosta* przytaczam za F. Sławskim, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. III, Kraków 1966, ponieważ poszukiwania postaci wyrazowej *krosta* || *chrosta* w słownikach poszczególnych języków słowiańskich nie wniosły nie nowego.

¹⁶ F. Sławski, op. cit., s. 141.

¹⁷ F. Sławski, op. cit., s. 141.

wianiu oboczności *k : ch*. J. Łoś¹⁸ stwierdza: „Dość często, wskutek przyczyn nieznaných, zachodzi alternacja $\chi \parallel k$ rzadziej $\chi \parallel g$, nie tylko przed spółgłoskami, ale także przed samogłoskami. Od dawna łacińskie (raczej greckie) wyrazy *Christus, christianus* oddaje się po polsku przez *Chrystus, chrześcijanin* albo *Krystus, krześcijanin* (...), *cheltznać* (...), *kietznać* albo też *kietzać* (...), *chrzakać* $\parallel$ *krzakać* (...), *chrosta* ob. *krosta*“. Podobnie stwierdza Fr. Sławski przy objaśnianiu wyrazu *krzapeć*: „Oboczność *k : ch* w sąsiedztwie *r* częsta porównaj *chropawy, krosta*“¹⁹. Adam Tomaszewski natomiast, w pracy pt. *Gwara Łopienna i okolicy w północnej Wielkopolsce*, (Kraków 1930, s. 44), wymowę *chrosta* zamiast *krosta* podciąga pod zjawisko dysymilacji. Omawiając stosunek spółgłosek tylnojęzykowych pisze: „Przed zwartymi *k* przechodzi często w χ , bo to tendencja do unikania bezpośrednio po sobie następujących dwu zwartych: χ^t^o , $\acute{n}\chi^t \parallel \acute{n}ikt$, $\acute{a}\chi^t$, *traxt, traxtym, duxt, víxt, doxtóyr*, przeważa jednak *doktóyr*, do tego jeszcze *χopot, χροχμολ* (?) i χr^o sty, choć częściej *kr^osty, kr^ościaty*; odwrotny stosunek mamy w *liktoś*, dalej *cotku, pkać, pkuą*, gdzie pierwotnie zwarta + *ch*“. Przejście $k \Rightarrow \chi$ zaobserwowane zostało również w wyrazach: *braxhne, χruostyi, stúrxać, śóyrχ, zaχrystia*²⁰. O występowaniu w gwarach małopolskich formy *zaχrystia* pisał również K. Nitsch²¹. O dysymilacji w grupie spółgłoskowej zwartych pisali między innymi: K. Nitsch²², E. Klich²³, B. Lindertówna²⁴, W. Stachowska-Dembecka²⁵, S. Urbańczyk²⁶, M. Szymczak²⁷.

Powyższe wywody prowadzą do następujących wniosków:

1. Współczesna kulturalna polszczyzna dopuszcza jedynie formę *krosta*, która jest postacią pierwotną i ma wielowiekową tradycję w języku literackim. *Chrosta* natomiast zachowała się w gwarach.

¹⁸ J. Łoś, *Gramatyka polska cz. 1. Głosownia historyczna*, Lwów—Warszawa—Kraków 1922, s. 141.

¹⁹ F. Sławski, op. cit., s. 207.

²⁰ W. Stachowska-Dembecka, *Gwara wsi Zakrzewo w powiecie rawickim*, Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, t. 3, Warszawa 1958, s. 100. Wyraz *zaχrystia* został opracowany przez K. Dejnę w *Atlasie gwarowym województwa kieleckiego*. ŁTN, 1963, z. 2. 307.

²¹ K. Nitsch, *Monografie polskich cech gwarowych*, Nr 1. Fonetyka międzywyrazowa, Nr 2. Małopolskie *ch*, Kraków 1916, s. 42. K. Nitsch podaje formy: *chrosta* i *zaχrystyja* za Kolbergiem.

²² K. Nitsch, *Dialekty języka polskiego*, Wrocław—Kraków, 1957, s. 49; K. Nitsch, *Dialekty polskie Śląska*, Kraków 1939, s. 86—87.

²³ E. Klich, *Narzecze wsi Borki Nizińskie*, Kraków 1919, s. 300.

²⁴ B. Lindertówna, *Gwara gminy Spiczyn w województwie lubelskim*. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, t. 1, Warszawa 1955, s. 210.

²⁵ W. Stachowska-Dembecka, *Gwara wsi Zakrzewo w powiecie rawickim*, jw.

²⁶ S. Urbańczyk, *Zarys dialektologii polskiej*, wyd. II, s. 37.

²⁷ M. Szymczak, *Gwara Domaniewka i wsi okolicznych w powiecie łęczyckim*, 1961, s. 86.

2. Alternacja fonetyczna *ch* || *k* widoczna w tym wyrazie na gruncie języka polskiego została pośrednio poświadczona od XVI w. (*chrostawy*) i znana jest również w innych językach słowiańskich, przy czym na uwagę zasługuje zbieżność geograficzna gwar małopolskich z czeskim i słowackim w tym zakresie.

3. Istnieje kilka możliwości objaśnienia zmiany *k* w *ch* w tym wyrazie. Najbardziej prawdopodobny wydaje się wpływ sąsiadującego *r*, przed którym pojawia się często, zwłaszcza w wyrazach ekspresywnych nieetymologiczne *ch* także w miejsce *k*, np. polskie *chropawy*, staropolskie *kropawy*, ukraińskie dial. *koropavyj*²⁸. O rozpowszechnieniu tego zjawiska w gwarach świadczy wymownie pokaźna liczba haseł wyrazowych (25), zanotowanych przez J. Karłowicza w *Słowniku gwar polskich*, w których występuje oboczność *k* : *ch* w nagłosie w sąsiedztwie *r* i innych półotwartych. Np.: *kłopot* || *chłopot*, *klasztor* || *chlasztor*, *klamać* || *chłamać*, *krępulec* || *chre-pulec*, *krzestniak* || *chrzestniak*, *krzupieć* || *chrupieć*.

---

²⁸ F. Sławski, op. cit., s. 131—132. Zob. też V. Machek, *Untersuchungen zum Problem des anlautenden, ch' im Slavischen*. (Slavia, t. XVI, s. 161—219).

Mapa występowania formy *chrosta*

Forma *chrosta* została poświadczona:

woj. krakowskie — Dąbrowa Tarnowska (Radgoszcz, Samocice, Gręboszów, Zallpie), Brzesko (Czechów nad Dunajcem, Wokowice), Bochnia (Wiśnicz, Łomna, Królówka, Rajbrot), Myślenice (Lipnik, Więclórka), Kraków (Bronowice, Skawina, Tyniec, Facimlech, Przebiczany), Miechów (Waganowice), Chrzanów (Poręba Żegoty), Wadowice (Targanice), Sucha Beskidzka (Słdzina), Żywiec (Koszarowa, Korbielów, Sporysz), Nowy Targ (Zaryte);
 woj. katowickie — Rybnik (Jankowice), Cieszyn (Kozakowice Dolne i Górne, Jaworzynka), Lubliniec (Wymyślacz, Zborowskie);
 woj. kieleckie — Kazimierza Wielka (Książnica Wielka), Opatów (Wąworków);

woj. opolskie — Olesno (Wędrynia);
 woj. poznańskie — Rawicz (Zakrzewo), Konin (Kramsk), Gniezno (Lopienno);
 woj. łódzkie — Łęczyca (Domaniewko);
 woj. warszawskie — Ostrołęka (Kudziłto);
 woj. gdańskie — Tczew (Jeleń Królewski);
 woj. rzeszowskie — Tarnobrzeg (Dymitrów), Mielec (Kępków, Kliszów, Łysaków, Chorzelów, Hyki — Dęblaki, Przyłęk, Rzochoów), Kolbuszowa (Cinolas), Dębica (Tuszyna, Korzonów, Brzeźnica, Ocieka, Witkowice, Kłęczany), Rzeszów (Cicha Wola).

Uwaga: W nawiasach wymieniono wsię danego powiatu,